

Karim Khan Zand's stance and multifaceted relations regarding European-British colonialism in the Persian Gulf

Ali SalariShadi¹

1- Associate Professor of the Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2026/05/06 Accepted: 2026/05/31 pp: 71- 86 Keywords: Foreign Relations; Zandieh government; Karimkhan; Persian Gulf; Arabs; England.	The rule of Zandiye is often equal to the period of Karim Khan Zand, because his numerous successors ruled for a short time. With Shiraz as its capital and close proximity to the Persian Gulf, this government placed great importance on maritime waterways. Compared to previous dynasties, it intervened much more actively in the Southern Seas. This period directly coincided with the era when European colonial powers were actively attempting to occupy and dominate the Persian Gulf and its coastlines. Thus, the Zandiyeh government seriously faced the European colonial phenomenon in its various and complex forms in the Persian Gulf and its coasts and islands. Therefore, the rulership of Zandieh became more involved in the issues of the Persian Gulf and the south in border, regional and even international relations. At this point, the issues of the Persian Gulf were a multifaceted, intertwined issue with the presence of numerous and influential parties. Given this context, the central question is: what policies and strategies did Karim Khan Zand implement toward European nations—particularly England—and what were his ultimate goals? Furthermore, did the Zand administration truly understand the nature of European colonialism? Evidence suggests that through key influences, such as regional trade and relations with the Indian subcontinent, Karim Khan gained a clear understanding of European geopolitical behavior and British colonial ambitions.
	Citation: SalariShadi, A. (2025). Karim Khan Zand's stance and multifaceted relations regarding European-British colonialism in the Persian Gulf. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 2(3), 71-86. © Authors retain the copyright and full publishing rights DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57117.1071 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.6.8 Publisher: Urmia University.

Extended Abstract

Introduction

The Zand dynasty is often equated with the period of Karim Khan Zand, because his numerous successors, each of whom lasted only a few months, did not remain in power. This dynasty, with its capital in Shiraz, was very important to it due to its proximity to the Persian Gulf, and waterways were forced to intervene more in that watery region than previous dynasties. These times especially coincided with the presence of European colonialists, each of whom sought to seize and dominate the Persian Gulf and its coasts. In this way, the Zand dynasty seriously faced the phenomenon of European colonialism in its various and complex forms in the Persian Gulf and its coasts and islands. At this point, Iran's interaction and relations with the Europeans in the Persian Gulf began in a clear and distinct manner, which was very different from the previous Safavid, Afghan, and Afshari periods. On the other hand, the Zand dynasty faced a major difference from the previous dynasties, and that was that the capital of this government was located in a city near the Persian Gulf, namely Shiraz, which created special requirements for it in dealing with the issues of the Persian Gulf.

Material & Methods

This article, relying on the library method and documents related to the subject, seeks to explain the interaction, confrontation, and politics of Karim Khan Zand in the Persian Gulf, considering numerous influential factors. To examine such a phenomenon, an analytical and comprehensive method is needed to see all the influential and multifaceted factors in this multiple and multi-layered game. Hence, a rational and argumentative explanation has been proposed without any bias or prejudice, which sees all the parties involved in the scene, including cities, people, tribes, and political and social powers, and not all cases are seen from one side or both sides.

Results and discussion

Undoubtedly, the Zand dynasty's sovereignty in border, regional and even international relations was more involved in the Persian Gulf and the southern waterways. This was indicative of the new power that emerged from the sea. At this point, the Persian Gulf issues were a multilateral, intertwined issue with the maximum presence of numerous and influential parties. Now the question is, what strategies and policies did Karim Khan Zand adopt towards European countries, especially England, in view of the above, and to what extent was he familiar with their colonial intentions? Evidence indicates that Karim Khan Zand, under the influence of factors such as relations with the Indian subcontinent, had acquired knowledge and understanding of the behavior and performance of Europeans, including England.

The Zand dynasty, like the Afshar dynasty, which was equivalent to the name Nader, is more equivalent to the period of Karim Khan Zand. The purpose of this article is not to examine the process of establishing and continuing the Zand dynasty and the military, economic and religious policies of Karim Khan Zand. Rather, it aims to examine Iran's interaction and relations with Europeans in the early part of the colonial period in the Zand dynasty, which has many differences from the Safavid, Afghan and Afshari periods. On the other hand, the Zand dynasty had a major difference from previous dynasties, and that is that it was, to some extent, a maritime state, which led to more conflict and tension with European colonial powers such as England and the Netherlands. In fact, colonialism began from the very beginning with maritime power. If this division is correct, that some states are maritime and some are land-based, then the Iranian states until the Zand dynasty were completely land-based and non-marine-based and had no special connection with the sea. Most of the capitals of those governments were in cities such as Isfahan, Tabriz, Qazvin, Hamedan, Mashhad, Rey, etc., which were hundreds of miles away from the open seas. Therefore, those governments that emerged and lived on land and on

horseback were not very familiar with the sea and its requirements and necessities, such as navigation, shipping, etc.

During the Zand dynasty, and especially during the reign of Karim Khan Zand, relations with its neighbors underwent many changes compared to the Afshari and even Safavid periods. The important point is that the Zand dynasty became more involved in border relations with the Persian Gulf than with land borders, and this was indicative of new developments and events that had emerged from the sea long before: the arrival of Europeans and the beginning of the colonial era. From the second half of the 18th century and the beginning of the 19th century, the flow of colonialism, which had started slowly two decades earlier, gained more speed and strengthened and narrowed its circle of expansion and domination, and entered an important and new stage. At this point, the relations of the British with the Zand dynasty were full of ups and downs. The British had good relations with the Zand dynasty, and even before that, as long as no requests were made to them against the Arabs, Arab tribes, and sheikhs. Whenever they were faced with such requests, they would first respond negatively and, in the second stage, would provide minimal assistance. This was because their traffic and a large part of their activity and profits went through the Arabs, who had a significant naval force and fleet. On the other hand, they did not want the Iranian governments to have much power in the Persian Gulf. Meanwhile, the relations of the Iranian governments, especially from the Safavids onwards, with the Arabs were challenging and incompatible. Another problem was that the Iranian governments did not seek to establish good relations with the Arabs, or at least did not seek to attract them, and this gave the British a special opportunity.

Conclusion

Thus, the Zand dynasty government seriously faced the phenomenon of European colonialism in its various and complex forms in the Persian Gulf and its coasts and islands, which will be examined from various aspects in the following article. Now, the question is, what factors and mechanisms did Karim Khan Zand's approach and policy towards the presence and intervention of European states in the Persian Gulf rely on? However, Karim Khan's approach to relations was more influenced by the multifaceted and complex events and developments, especially with the Europeans in the Persian Gulf. The choice of Shiraz as the capital showed that Karim Khan Zand most likely realized that the modern era had no entrance or exit except the sea. Therefore, considering the density of claimants and the number of events in the south and the Persian Gulf, he tried to have a relatively more active presence there. Therefore, depending on the numerous parties present and involved in the Persian Gulf, including local rulers, Arab sheikhs, tribal leaders and cities, as well as the strong and influential presence of Europeans in the form of trading companies and naval fleets, Karim Khan began his own political game, which, while maintaining his power and dominance, avoided getting close to the British. His approach to relations was to some extent to attract and attract the French and the Indians as competitors of the British. However, Karim Khan Zand was more interested in his own interests in the relations. More importantly, Karim Khan had correctly realized a phenomenon called colonialism, and in view of this, he adopted a kind of policy of firmness and caution, especially towards England.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that he has no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

موضع گیری و مناسبات چندوجهی کریم خان زند در قبال استعمار اروپایی - انگلیسی در خلیج فارس

علی سالاری شادی^۱

۱- دانشیار پژوهشکده تاریخ، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
حکومت زندیه اغلب مساوی با دوره کریم خان زند است، زیرا جانشینان متعدد وی، هرکدام چند صباحی بر اریکه قدرت نماندند. این حکومت با پایتختی شیراز به خاطر نزدیکی به خلیج فارس، مسائل آبراهها برای وی اهمیت شایانی یافت و به نسبت سلسله‌های پیشین مجبور به دخالت بیشتری در آن منطقه آبی گردید. این ایام بخصوص مقارن با حضور استعمارگران اروپایی بود که هرکدام درصدد تصرف و تسلط بیشتر بر خلیج فارس و سواحل آن برآمدند. بدین ترتیب حکومت زندیه به‌طور جدی با پدیده استعماری اروپایی در قالب‌های گوناگون و پیچیده آن در خلیج فارس، سواحل و جزایر آن مواجه گردید. در این مقطع به‌صورت بارز و مشخصی تعامل و مناسبات ایران با اروپاییان در خلیج فارس آغاز گردید که تفاوت‌های زیادی با دوره‌های قبلی صفویه، افغان‌ها و افشاری دارد. از طرفی حکومت زندیه یک تفاوت عمده با سلسله‌های پیشین دارد و آنکه پایتخت این حکومت در شهری نزدیک خلیج فارس یعنی شیراز قرار داشت که همین اقتضاهای خاصی در مواجهه با مسائل خلیج فارس را برای او ایجاد می‌کرد. از این‌رو، حاکمیت زندیه در مناسبات مرزی، منطقه‌ای و حتی بین‌المللی بیشتر درگیر خلیج فارس و آبراه‌های جنوب گردید. این گویای حوادث جدید برآمده از دریا بود. در این مقطع مسائل خلیج فارس موضوعی چندجانبه، درهم‌تنیده و با حضور حداکثری طرف‌های متعدد و تأثیرگذار بود. حال مسئله این است که کریم خان زند با توجه به موارد فوق، چه راهکار و سیاست‌هایی در قبال دول اروپایی بخصوص انگلستان در پیش گرفت و تا چه حد وی با نیت استعماری آن‌ها آشنایی داشت؟ فراین و شواهد حاکی از آن است که کریم خان زند تحت تأثیر عواملی ازجمله مناسبات با شبه‌قاره هند، شناخت و معرفتی نسبت به رفتار و عملکرد اروپاییان ازجمله انگلستان کسب کرده بود.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۱۶ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۰ صص: ۷۱-۸۶ واژگان کلیدی: مناسبات خارجی، حکومت زندیه، کریم خان، خلیج فارس، اعراب، انگلیس.

استناد: سالاری شادی، علی. (۱۴۰۴). موضع‌گیری و مناسبات چندوجهی کریم خان زند در قبال استعمار اروپایی - انگلیسی در خلیج فارس. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۲(۳)، ۷۱-۸۶.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57117.1071>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.6.8>

^۱ نویسنده مسئول: علی سالاری شادی، پست الکترونیکی: alisalarishadi@yahoo.com، تلفن: ۰۹۱۴۱۴۰۳۱۵۰

مقدمه

حکومت زندیه بسان حکومت افشار که معادل نام نادر بود، بیشتر مساوی با دوره کریم‌خان زند است. غرض این نوشته بررسی فرایند تأسیس و تداوم حاکمیت زندیه و سیاست‌های نظامی، اقتصادی و مذهبی کریم‌خان زند نیست، بلکه هدف بررسی تعامل و مناسبات ایران با اروپاییان در مقطع آغازین دوره استعماری در عصر زندیه است که تفاوت‌های زیادی با دوره صفویه، افغان‌ها و افشاری داشت. از طرفی حکومت زندیه یک تفاوت عمده با سلسله‌های پیشین داشت و آن اینکه تا حدی یک حکومت دریایی بود که به خاطر آن به درگیری و تنش بیشتری با دول اروپایی چون انگلیس و هلند دست زد. در واقع حضور اروپاییان در خلیج فارس، از اساس با قدرت دریایی آغاز گردید. اگر این تقسیم‌بندی درست باشد که بعضی از حکومت‌ها، دریایی (بحری) و بعضی خشکی (بری) هستند، حکومت‌های ایران تا دوره زندیه کاملاً خشکی و غیر دریایی - آبی بودند و ارتباط خاصی با دریا نداشتند. اغلب پایتخت آن حکومت‌ها در شهرهای مانند اصفهان، تبریز، قزوین، همدان، مشهد، ری و... بود که صدها فرسنگ از دریاهای آزاد فاصله داشت؛ بنابراین، آن حکومت‌های برآمده و زیسته در خشکی و بر اسب نشسته چندان با دریا و الزامات و اقتضات آن نظیر دریانوردی، کشتی‌رانی و... آشنایی نداشتند.

در دوره زندیه و بخصوص عهد کریم‌خان زند، مناسبات با همسایگان به نسبت دوره افشاری و حتی صفوی دچار تغییرات زیادی گردید. نکته مهم آنکه زندیه در مناسبات مرزی بیشتر درگیر خلیج فارس تا مرزهای خشکی گردید و این گویای حوادث و وقایعی جدیدی بود که از مدت‌ها پیش از دریا برآمده بود؛ ورود اروپاییان و آغاز عصر استعمار. از نیمه دوم قرن هجدهم و اوایل قرن نوزدهم، جریان استعمار که از دو سده پیش آغازی گند داشت، سرعت بیشتری یافت و حلقه توسعه و تسلط خود را محکم‌تر و تنگ‌تر کرد و وارد مرحله‌ای مهم و جدیدی شد.

بدین ترتیب حکومت زندیه به‌طور جدی با پدیده استعماری اروپایی در قالب‌های گوناگون و پیچیده آن در خلیج فارس و سواحل و جزایر آن، مواجه گردید که در نوشته ذیل این موضوع از جوانب متعدد مورد بررسی قرار می‌گیرد. حال مسئله آن است که رویکرد و سیاست کریم‌خان زند در قبال حضور و دخالت دول اروپایی در خلیج فارس متکی به چه عوامل و سازکاری بود؟

از منظر پیشینه تحقیق، درباره عهد کریم‌خان زند آثار متعددی از کتاب و مقاله به رشته تحریر در آمده است که حتی فهرست آن موجب اطاله کلام خواهد شد. از جمله باید از تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زندیه از ورهرام (۱۳۶۸) نام برد که در بخش مناسبات به پاره‌ای از موارد اشاره نموده است. همچنین عبدالحسین نوایی (۱۳۴۸) نیز اشاره‌های به مناسبات کریم‌خان زند دارد. فرامرزی (۱۳۴۶) نیز کتابی نسبتاً کهن درباره مناسبات کریم‌خان زند با اروپاییان در خلیج فارس نوشت که چندان محققانه به نظر نمی‌رسد. در این میان نوشته جان پری (۱۳۶۵) اهمیت خاص خود را دارد، هرچند برخی از تحلیل‌ها و مطالب وی خالی از اغراق و اشتباه نیست. کتاب هلندی‌ها در جزیره خارک در عصر کریم‌خان زند، از ویلم فلور (۱۳۷۱) اغلب متکی به اسناد و از ارزش فراوانی برخوردار می‌باشد، اما باید خاطر نشان ساخت که نویسنده از هلندیان جانب‌داری می‌نماید. گذشته از چنین آثار عمومی و اختصاصی، محققانی مقالاتی چند درباره مناسبات کریم‌خان با اروپاییان دارند. در میان مقالات باید از مقاله رجایی (۱۳۸۶) در خصوص مناسبات تجاری ایران و فرانسه در دوران زندیه یاد کرد که حاوی نکات بدیعی است. این نویسنده مقاله‌ای دیگر تحت عنوان: «مناسبات تجاری سیاسی حکومت زند با کمپانی هند شرقی انگلیس» (۱۳۸۷) دارد که حاوی نکات قابل ملاحظه‌ای می‌باشد. محمد شورمیج (۱۳۸۹) در مقاله «تحلیلی بر روند قدرت‌گیری انگلیس در خلیج فارس (از اواسط صفویه تا پایان نیمه اول قاجاریه)» به‌طور عام به موضوع حکومت مرکزی و خلیج فارس در مقطع مورد نظر پرداخته است که اشاراتی به عهد زندیه هم دارد. این در حالی است که تحقیق پیش رو تا حدی متفاوت از آثار فوق و بررسی آن با تکیه به مسئله چندگانه قدرت در خلیج فارس و ایفای نقش‌ها و سیاست‌های درهم‌تنیده و چندجانبه کریم‌خان زند است. در این مقاله به اغلب موارد تأثیرگذار بدون اغراق و تقلیل‌گرایی پرداخته شده است.

خلیج فارس کانون مناسبات کریم‌خان زند با اروپاییان (انگلیس، فرانسه و هلند)

در ابتدا باید به این سؤال پرداخت که نظر و رویکرد کریم‌خان زند درباره مناسبات بین‌المللی چگونه بوده است؟. هرچند پاسخ قاطعی به این پرسش نمی‌توان داد، اما بی‌شک نظر نویسندگانی مانند نوایی که او را لر بی‌سواد و بی‌اطلاع از جریان‌های سیاسی دنیای قرن

هجدهم می دانست (نوایی، ۱۳۴۸: ۱۹۳) ارزشی ندارد. عکس ادعای وی، حداقل قراین و شواهد نشان از آن دارد که کریم خان حساسیت خاصی نسبت مناسبات بین المللی داشت و همچنین درصدد شناخت رفتار اروپایی ها و بخصوص انگلیس ها بود. برخلاف ادعای نوایی، فرانکلین که آشنایی بسیار با کریم خان زند داشت، می نویسد: «حکومت قوی و همراه با عدل و انصاف این پادشاه مورد احترام خاص قدرت های خارجی بود» (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۹۰). اینکه مورد احترام قدرت های خارجی بود معنای آن این است که وی مناسبات خارجی و بخشی از مناسبات بین المللی که مربوط به حوزه قلمرو ایران بود را خوب می شناخت و اداره می کرد. فرانکلین در ادامه می نویسد که اگر کریم خان زنده مانده بود ایرانی ها نیرومند می شدند (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۹۰). شواهد و قراین پیش رو حاکی از آن است که کریم خان با پدیده حضور و نفوذ استعمار که رکن سیاست بین المللی عصر بود، آشنایی داشت و اغلب موضع گیری های وی در خلیج فارس برای مقابله یا حداقل دوری از آن بود.

حکومت زندیه برخلاف تمام حکومت های پیشین پایتخت را در شیراز نهاد و از این رو تمرکز بیشتری بر مسائل و حوادث سواحل و خلیج فارس گذاشت. چرا کریم خان پایتخت را در شیراز نهاد، درحالی که مسقط الرأس وی ملایر به شهرهای بروجرد، همدان، کرمانشاه، قم، ری، اصفهان بسیار نزدیک تر بود؟! این احتمالاً برای مقابله، تعامل و کنترل بیشتر اروپاییان در آب های جنوب بود. در این پایتخت گزینی حضور اروپاییان مؤثر بوده است. از منظر حکومت کریم خان زند مسائل خلیج فارس در رأس همه مسائل منطقه ای و خارجی وی قرار داشت.

با سقوط صفویه، توجه حکومت های بعدی به سواحل و خلیج فارس به خاطر حضور شرکت ها و کشتی های اروپایی بیشتر شد. ابتدا افغان ها با ارسال برجسته ترین فرماندهانشان مانند نصرالله و زبردست خان این توجه را کلید زدند. نادر نیز با ایجاد ناوگان دریایی به شکل خاصی به مسائل خلیج فارس علاقه نشان داد (سالاری شادی، ۱۴۰۲). در این میان خلیج فارس به نقطه کانونی سیاست نظامی و اقتصادی کریم خان مبدل گردید (ورهرام، ۱۳۶۸: ۶۱).

از طرفی عصر کریم خان زند از نظر مناسبات بین المللی بخصوص جنگ های هفت ساله انگلیس و فرانسه اهمیت خاصی داشت و منازعه جهانی به خلیج فارس کشانده شد. فرانسویان (۱۷۷۳ ق / ۱۷۵۹ م) به تأسیسات انگلیس در بندرعباس حمله و اموال را غارت و عمارت آن ها را آتش زدند (فرامرزی ۱۳۴۶: ۳). حضور انگلیسی ها و دفاتر مختلف آن ها و همچنین نقش شیوخ و قبایل عرب موضوع خلیج فارس را بسیار پیچیده کرده بود (پری، ۱۳۶۵: ۲۲۲). موضوع پاشاهای بصره، اعراب عمان و مسقط، قشون کشی فرانسویان علیه انگلیسی ها و رقابت های انگلیس و هلند، کریم خان زند را با شبکه پیچیده و درهم تنیده ای از مشکلات مواجه ساخته بود.

با این مقدمه، اولین موردی که لاجرم منجر به شکل گیری مناسبات کریم خان زند با کشورهای اروپایی و شرکت ها گردید، حضور اروپاییان و تنش و ناآرامی های خلیج فارس و نقش آن ها در آن بود. هر ناآرامی در گوشه ای از خلیج فارس، موجب دخالت کریم خان زند، پاشای بصره (عثمانی)، اعراب عمان و مسقط، انگلیسی ها، هلندی ها و قبایل متعدد عرب می گردید. در این مقطع، مسائل خلیج فارس موضوع چندجانبه و درهم تنیده ای بود. از این رو، هر رخدادی به سهولت به یک مناقشه چند طرفه و فراگیر مبدل می گردید.

با این وصف، ابتدا کریم خان زند درصدد یارگیری و کسب قدرت بیشتر در خلیج فارس و بخصوص بندرعباس برآمد. برای حاکمان ایران بندرعباس به عنوان نماد جنوب اهمیت زیادی داشت. این بندر، مهم ترین بندر دوره های صفویه، افغان ها و افشاریه بود. از مرگ نادر تا استیلای کریم خان، مدت طولانی بندرعباس درگیر نبردها و رقابت های فرماندهان رقیب نادری و جانشینان او، افغان ها، رقیبان محلی کریم خان مانند علیمردان خان، نصیرخان، ملاعلیشاه، عبدالشیخ، امرای محلی، اعراب و شیوخ عرب و تلاش های گاهوبیگاه شرکت ها در همراهی یا عدم همراهی با مدعیان بود (نک: فلور، ۱۳۷۱: ۱۸۷ به بعد). شیوخ و قبایل قدرتمند عرب مانند اعراب هویله، بنی کعب، اعراب مسقط و شخصیت های مشهوری چون میرناصر و فرزندش میرمهنا، عناصری از بقایای حکومت های پیشین و سایر متنفذین در سواحل جنوب و بخصوص بندرعباس حضور فعالی داشتند. در این میان نصیرخان لاری مدعی پر توانی بود که انگلیسی ها از هراس وی بندرعباس را به سمت بصره ترک کردند. میرمهنا موجب اخراج هلندیان برای همیشه از خلیج فارس شد. نصیرخان لاری و برادرش با اعراب بنی معین و ملاعلیشاه فرمانده ناوگان نادری با اعراب جواسم (قواسم) متحد شدند (پری، ۱۳۶۵: ۲۲۴-۲۲۵). با چنین وضعیتی کریم خان زند به سواحل جنوب و خلیج فارس روی آورد.

در این میان کریم‌خان احساس کرد که در این بازی چندجانبه بیش از همه نیازمند ناوگان و نیروی دریایی است. او متوجه شد که کشتی و ناوگان‌های دریایی بیشتر در اختیار شیوخ عرب و اروپایی‌ها از جمله هلند و انگلیس است. از این‌رو، کریم‌خان سیاست‌های منطقه‌ای خود را در مناسباتی چندگانه و پیچیده آغاز کرد.

اروپاییان از جمله انگلیسی‌ها نیز دنبال یارگیری از میان خیل مدعیان خلیج فارس و سواحل بودند. آن‌ها سعی کردند تا با حاکمان محلی، شیوخ و مدعیان دیگر، و نه با حاکمیت‌های قدرتمندی مانند حکومت کریم‌خان زند، وارد تعامل شوند. از این‌رو، در منطقه خلیج فارس و سواحل در جستجوی رؤسای محلی بودند که به واسطه آنان و با هزینه کمتر بتوانند منویات خود را پیش ببرند. این سیاست را انگلستان در خلیج فارس از همین ایام آغازید و در ادامه به سیاست اصلی آن‌ها برای تسلط بر خلیج فارس تبدیل شد. انگلیسی‌ها به صورت هم‌زمان با چندین مدعی محلی و شیوخ مختلف وارد مذاکره و مناسبات می‌شدند. وجود مدعیان متعدد و رقابت میان آن‌ها، دست انگلستان را در اعمال هرگونه سیاست‌بازی و یارگیری باز گذاشته بود. از این‌رو، قبل از کریم‌خان زند، این شیخ سعدون حاکم بوشهر بود که به عنوان یک قدرت مستقل محلی، بدون ذکر نامی از کریم‌خان زند، عهدنامه مفصلی با شرکت هند شرقی انگلیس بست. انگلیسی‌ها در سال ۱۷۶۳ م / ۱۱۷۶ ق و ویلیام اندوپرایس عضو شرکت را به بوشهر برای مذاکره اعزام کردند. حاکم بوشهر به دو اقدام: اول انعقاد قرار داد با پرایس و دیگر احداث محل شرکت با هزینه خود موافقت کرد (محمود، ۱۳۵۳: ج ۸-۵/۱). این قرارداد در ۲۳ ذی‌الحجه ۱۱۷۶ ق. / ۲ ژوئن ۱۷۶۳ م. منعقد شد که با الحاقات آن شاید نمونه مفصل یک قرارداد با شرکت انگلیس باشد (محمود، ۱۳۵۳، ج ۸-۵/۱؛ راین، ۱۳۵۰: ج ۶۷۰/۲-۶۷۲؛ در ضمن درباره اختلاف‌های متن قرارداد نک: فرامرزی، ۱۳۴۶: ۶-۷).

از فحوی قرارداد یک‌جانبه‌گرایی و نفع انگلیس هویدا بود. حال حداقل اقدام درست حاکم بوشهر آن بود که قرارداد مذکور را برای کریم‌خان در شیراز فرستاد، در این موضع هوشیاری کریم‌خان و دربار زند که حتماً اطلاعاتی از نیت انگلیسی‌ها داشتند، موجب شد تا متمم تعدیلی در سه ماده به آن افزوده شود.

متمم اول: تمام معاملات باید به رضایت دو طرفین ایرانی و انگلیسی با قیمت عادلانه انجام گیرد و انگلیسی‌ها مجاز نیستند تمام وجوه مال‌التجاره خود را در ایران به فروش می‌رسانند به خارج حمل کنند (عدم خروج تمام پول)؛ زیرا که این عمل انگلیسی‌ها، مملکت ایران را از حیث ثروت و مکنت فقیر خواهد نمود و در نتیجه به‌طور کلی ایران در تجارت صدمه خواهد دید.

متمم دوم: انگلیسی‌ها در هر نقطه‌ای که ساکن شوند نباید اسباب زحمت و اذیت مسلمانان را فراهم سازند و هر قدر کالا که به ایران وارد می‌کنند، باید اولویت در خرید را به تجار معروف و اشخاص معتبر بدهند.

متمم سوم: انگلیسی‌ها مجاز نیستند مأمین یا پناه به اتباع یاغی پادشاه بدهند و حق ندارند آن‌ها را از مملکت به خارج ببرند. اگر هر کس باشد باید به محض پناه بردن او را گرفته و تسلیم عمال پادشاه گردانند. انگلیسی‌ها حق ندارند مستقیم و غیرمستقیم به دشمن‌های پادشاه ایران مساعدت کنند (همانجا).

نکته عجیب قرارداد شیخ بوشهر و انگلیسی‌ها از جمله در یازده ماده نخست این بود که هیچ بندی و جمله‌ای انگلیسی‌ها را مقید و محدود نمی‌ساخت و احساس می‌شود که انگلیسی‌ها مواد را خود املاء کرده‌اند. از این‌رو، نمی‌توان آن را قرارداد طرفینی (متعه‌دین) نامید، بلکه آن قراردادی یک‌جانبه با رویکرد استعماری بود.

با این حال احتمالاً، کریم‌خان زند و دربار وی آگاه به نیت انگلیسی‌ها بودند. اسماعیل راین با اشاره به این متمم‌ها می‌نویسد: «تقریباً همه رشته‌های انگلیس را در نیل به هدف‌های استثماری پنبه کرده است و...» (راین، ۱۳۵۰: ج ۶۶۹/۲). گویا آن قرارداد نخستین (بدون متمم‌های آن) اساس عهدنامه‌های بعدی انگلستان در خلیج فارس با سایر حاکمان محلی و شیوخ عرب شد. همچنین در ابتدای عقد قرارداد، هدف انگلیسی‌ها با توجه به ماده ۳ قرارداد آن بود که بوشهر را به یک مقر و مرکز اصلی خود تبدیل نمایند که به‌جز بریتانیا هیچ کشور اروپایی دیگری اجازه وارد کردن کالاهای پشمی به آن را نداشته باشد. این ماده اگرچه ظاهری تجاری داشت، اما می‌توانست مورد سوء تفسیر سیاسی انگلیس شود.

در ادامه در (سال ۱۷۶۸ م / ۱۱۸۱ ق) انگلیسی‌ها به منظور تأسیس نمایندگی در شهرهای مختلف هیئتی را به دربار کریم‌خان اعزام کردند، اما کریم‌خان به انگلیسی‌ها با دیده تردید و ناخرسندی نگریست و از پذیرفتن هیئت خودداری آن‌ها را با ریشخند به شاه اسماعیل سوم در آباده حواله داد. با این حال، درباریان و مشاوران وی را تشویق به مذاکره با انگلیسی‌ها نمودند. در این میان احتمال

اینکه انگلیسی ها با کسانی از دربار وی ارتباط داشته باشند، منتفی نیست. حداقل مطالبی از رستم التواریخ مؤید آن است (نک: محمد هاشم، ۱۳۵۷: ۳۸۲ به بعد).

کریم خان برای مقابله با ناآرامی ها از جمله میرمهنا با انگلیسی ها قراردادی بست. طبق مفادی از قرارداد (سال ۱۷۶۸ م / ۱۱۸۱ ق) دولت انگلستان متعهد می گردید، در صورت راندن میرمهنا از جزیره خارک، انحصار تجارت در آن جزیره را به دست آورد و در مقابل تعهد می کرد:

۱- نیروی دریایی خود را برای راندن میرمهنا در اختیار حکومت کریم خان بگذارد.

۲- هر مقدار پارچه برای تهیه ملبوس سپاهیان کریم خان لازم شود، تهیه کند.

۳- مبادلات بازرگانی پایاپای باشد (ورهرام، ۱۳۶۸: ۲۰۲-۲۰۳).

متن قرارداد تا حدی به نفع کریم خان زند و در راستای منویات وی بود. بااین حال، انگلیسی ها بدقولی کردند و چندان کمکی به کریم خان در قبال میرمهنا نمودند و زکی خان بدون حمایت انگلیسی ها موضوع میرمهنا را حل کرد. این رویه انگلیسی ها بیشتر ظن کریم خان را برانگیخت. هرچند انگلیسی ها در سلسله های پیشین و از مدت ها قبل نزد افرادی مانند شیخعلی خان زنگنه، زبردست خان افغان، نادرشاه افشار و دیگران مظنون بودند. حال به نظر کریم خان دیگر قرارداد معنایی نداشت و ملغی بود. سال بعد انگلیسی ها مجدد دفتر تجاری خود در بوشهر تعطیل و راهی بصره شدند (ورهرام، ۱۳۶۸: ۲۰۳). بدین سان کریم خان و انگلیسی ها نسبت به هم ناخرسند بودند. کریم خان ضمن آگاهی از نیت انگلیسی ها اغلب درصدد بهانه جویی بود که آن ها را از قلمرو خود براند.

در این راستا، در سال (۱۱۸۳ ق / ۱۷۶۹ م) کریم خان زند طی دستوری هرگونه معامله و تجارت که موجب خروج طلا گردد، ممنوع اعلام نمود (فرامرزی، ۱۳۴۶: ۹). حال معلوم بود که مفاد قرارداد فوق الذکر یعنی «عدم خروج پول» در بند اول متمم با انگلیسی ها رعایت نشده است. ویلسون این بی توجهی را بیشتر ناشی از قدرت روزافزون انگلیسی ها دانسته است (ویلسون، ۱۳۱۰: ۱۴۸-۱۴۹). گویا از فحوای نوشته ویلسون برمی آید که وی معتقد به اجبار و فشار انگلیسی ها بر کریم خان زند و ناگزیری پذیرش آن بوده است که ادعای گزافی بیش نیست. فرامرزی ضمن رد اجبار کریم خان در پذیرش قرار داد مذکور، معتقد است ناآگاهی و بی اطلاعی خان زند موجب واگذاری امتیازات فوق بوده است (فرامرزی، ۱۳۴۶: ۸). این نظر فرامرزی نیز درست نیست.

در این موضع باید خاطر نشان ساخت که کریم خان زند درگیر مناسبات پیچیده ای بوده است که بخشی از آن مربوط به انگلیسی ها بود. ازاین رو، موارد اشتباه آمیز و غلط اندازی تحت تأثیر زمان پریشی قدرت پسین انگلیس در دوره قاجار به قبل و دوره کریم خان زند تسری داده شده است. این مورد با سابقه طولانی انگلیسی ها در تجارت خلیج فارس که اهل حيله و قاچاق بودند (شاردن، ۱۳۳۶: ۳۰۰-۲۹۹/۳) خلط شده است.

گذشته از انگلیسیان، هلندیان نیز از رقبای اصلی انگلیسی بودند، درحالی که حساسیت نسبت به آن در بررسی ها و تحلیل ها کمتر است، زیرا در دوره های بعد برخلاف انگلیسی ها، حضور ندارند. این مورد باعث شده است که قدرت انگلیسی به اشتباه به دوره قبل از عهد قاجار و بخصوص دوره زندیه تسری داده شود و به مرور هلندیان به بوته فراموشی سپرده شوند. این باعث تحلیل های گمراه کننده در مناسبات کریم خان زند و انگلیسی ها گردید که تصور شده که کریم خان زند از آن ها واهمه ای داشته است. درحالی که کریم خان نه تنها ترس و واهمه ای از انگلیسی ها نداشت بلکه با پرهیز از مناسبات بیشتر با آن ها، از نیت استعمارگرانه انگلیسی ها باخبر بود. رویکرد مناسباتی کریم خان با انگلیسی ها بر محور احتیاط، هوشیاری و خویشتن داری و دوری گزیدن از آن ها استوار بود. در چنین شرایطی کریم خان زند بی میل به مقابله جویی با انگلیسی ها نبود، هرچند با واقعیاتی روبرو بود.

تلاش کریم خان برای ایجاد مناسبات با فرانسه و مقابله با انگلیس

در این مقطع انگلیسی ها در تلاش برای کسب نفوذ بیشتر بودند. عدم حضور فرانسه در خلیج فارس، اخراج مدت ها پیش پرتغالیان، شکست هلندی ها در خلیج فارس و دل مشغولی های بی شمار عثمانی، انگلیسی ها را یکه تاز میدان منطقه خلیج فارس نمود. گذشته از فقدان آن موانع، مقتضیات و شرایط مساعد دیگری باعث شد تا انگلیسی ها نفوذ خود را حفظ و گسترش دهند، ازجمله این موارد: اول هوشیاری و زیرکی انگلیسی ها بود که با اغلب قبایل عرب منطقه: ساحلی شمالی، جنوبی، جزایر و بندرها رابطه حسنه و مسالمت آمیزی برقرار کردند و در همان حال خود را کمتر درگیر تنش های داخلی آن ها نمودند. دوم داشتن نیرو و ناوگان دریایی

وسیع حمل و نقل و جنگی پیشرفته؛ سوم اینکه در همین ایام آن‌ها بر هندوستان تسلط یافته بودند. در نهایت در این مقطع شرکت هند شرقی انگلیس تحت نظر دولت و مجلس بریتانیا در آمد و دارای پشتوانه حکومتی گردید. هرچند در حقیقت این شرکت از دهه‌ها سال پیش یعنی از نیمه دوم قرن هفدهم تنها کارکرد و رویه تجاری نداشت، بلکه وجهه‌ای سیاسی و نظامی به خود گرفته بود (ویلسون، ۱۳۱۰: ۱۳۸) که همان پدیده استعماری قضیه است. در این میان انگلیسی‌ها از شیوه‌های خاص و راهکارهای متعددی برای نفوذ و استیلاء استفاده می‌کردند (در مورد شیوه‌های و عملکردهای انگلیسی‌ها نک: محمود، ۱۳۵۳: ج ۱/۱۶ به بعد). حال در خلیج فارس برای انگلیسی‌ها عرصه نیز خالی از رقیب‌های اروپایی گردید. فرانسویان هم چندین بار برای نفوذ در خلیج فارس به تلاش‌هایی دست زدند، اما توفیقی نیافتند. فرانسویان در خلیج فارس نقش مثبتی ایفا نکردند و تنها برای ضربه زدن به انگلیسی‌ها کوشش‌هایی مخربی داشتند (فرامرزی، ۱۳۴۶: ۳-۴) که طبق معمول به ضرر منطقه بود.

فرانسویان در دوره کریم‌خان زند بیشتر همان سیاست دوره صفوی و افشاری یعنی درصدد شکل‌دهی مناسبات دوستانه میان ایران و عثمانی برای ایجاد موازنه در اروپا بودند. آن‌ها می‌خواستند با ایجاد همکاری میان ایران و عثمانی در برابر منویات روسیه سدی بسازند. فرانسویان پزشکی بنام سیورسیمون را از طریق عثمانی برای مذاکره فرستادند که در همدان اسلام آورد و دیگر خبری از وی نشد (رجایی، ۱۳۸۶: ۴۹). دربار شلخته و نابسامان لویی پانزدهم ناتوان از ایجاد مناسبات مستحکم با ایران بود. با توجه به سابقه مناسبات فرانسویان با دربار صفویه، آن‌ها برنامه‌ای جزء پراکنده‌کاری و حضور مقطعی و ناملموس نداشتند (کوناد، ۱۴۰۱: ۹۵) که همان در دوره زندیه استمرار یافت. فرانسویان به درخواست‌های کریم‌خان زند که در نتیجه اختلاف با انگلیسی‌ها درصدد ایجاد مناسبات با فرانسه بود، جوابی ندادند؛ کما اینکه قبلاً درخواست‌های شاه سلطان حسین را بی‌پاسخ گذاشتند. پس از آن چند بار دیگر فرانسه برای ایجاد مناسبات با زندیه تا اوایل قاجار تلاش‌های ناموفق کرد. گویا مناسبات با ایران برای فرانسویان تا ابتدای قاجار بیشتری تفریحی و تفننی و برای خالی نبودن عریضه بود (برای تفصیل بیشتر نک: رجایی، ۱۳۸۶: ۴۳-۶۸).

نقش میر مهنا در فراز و فرود مناسبات کریم‌خان زند با شرکت‌های هلند و انگلیس

اولین (۱۱۷۷ ق/ ۱۷۶۳) درگیری کریم‌خان زند با اعراب بنی کعب موضوعی داخلی بود و تنش خاصی با انگلیسی‌ها و هلندی‌ها و دیگران ایجاد نکرد (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۵۵ به بعد). حال برخلاف درگیری فوق، دو درگیری کریم‌خان زند با اعراب مسقط و میر مهنای بندر ریگی به خاطر نیازمندی ناوگان دریایی و کشتی‌های تدارکاتی و جنگی، موجبات تنش‌ها و ناخرسندی‌هایی با انگلیسی‌ها، هلندی‌ها، عثمانی و قبایل و شیوخ عرب گردید. در ایام پیشین شرکت‌های هلند و انگلیس در بندرعباس تا حدی محدود بودند، حال اکنون به جزایر و یا بندرهای دیگری چون بصره و بندرهای خارج از تسلط کریم‌خان زند رفته بودند که فرصت و مجال مخالفت و جولان بیشتری یافتند.

در زمان قتل نادرشاه افشار، میر ناصر زعابی بندر کوچک ریگ در شمال بوشهر را اداره می‌کرد و قلمرو او از بندر ریگ تا جزیره خارک امتداد داشت (پری، ۱۳۶۵: ۲۲۶). میرمهنای وغانی، فرزند میرناصر، بعد از کشتن پدر و برادران و نزدیکان، توانست جزیره خارک را تصرف کند (نامی موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۶۱). او گاهی در مقابله با ناآرامی‌هایی مانند لشکرکشی (سال ۱۷۵۷) علیه قائد حیدر حاکم گناوه، در دریا به کریم‌خان یاری رساند. میر مهنا در همان حین کشتی متعلق به شرکت هلند در مسیر بصره - خلیج فارس ضبط و اموال آن را تصاحب کرد، این موضوع باعث کشمکش میان او و کریم‌خان شد. از این رو، کریم‌خان نیز چهار هزار نیروی جنگی را به محاصره بندر ریگ فرستاد. هلندیان نیز برای جلب توجه کریم‌خان زند در محاصره بندر ریگ علیه میر مهنا شرکت کردند. وزش باد و کندی حرکت کشتی‌های هلندی این تلاش را عقیم گذاشت (فلور، ۱۳۷۱: ۷۸-۷۹؛ پری، ۱۳۶۵: ۲۲۷-۲۲۸)؛ اما در نهایت طبق دستور کریم‌خان، میر مهنا تسلیم و مجبور به اقامت در پایتخت گردید. هرچند بعدها اجازه یافت به بندر ریگ بازگردد (ورهام، ۱۳۶۸: ۶۲). میرمهنا قبل از تصرف خارک بارها کوشید که مناسبات کریم‌خان و هلندیان را برهم زند. او، کریم‌خان زند را با یادآوری ثروت افسانه‌ای هلندیان تشویق به حمله به خارک کرد. همچنین میرمهنا به کریم‌خان خاطرنشان نمود که هلندیان هیچ قراردادی را محترم نمی‌شمارند، زیرا آن‌ها جزیره خارک را از پدرم اجاره کرده‌اند، اما هیچی پرداخت نکرده‌اند و حتی منکر قرارداد شدند. در مقابل فان کیپ هاوسن نیز به کریم‌خان القا و تأکید می‌کرد که هدف هلندیان تنها تجارت و رونق آن است. میرمهنا شناخت درست و دقیق تری از سیاست اروپاییان داشت. هرچند کریم‌خان در ظاهر توجهی به اظهارات میر مهنا ننمود

و به مناسبات حسنه با هلندیان ادامه داد؛ اما به هر حال هشدارهای میر مهنا در شکل دهی ذهن کریم خان در قبال اروپاییان مؤثر بود. باین وجود، احتمالاً کریم خان برای مقابله بیشتر با انگلیسی ها نمی خواست هلندیان را براند. اینکه منابع هلندی آورده اند کریم خان به فان کیپ هاوسن اظهار داشت: من مالک جزیره هستم و آن را به شما انعام داده ام و دیگر نمی خواهم سخنی درباره جزیره گفته شود و حاکمیت جزیره هم به میرعلی برادر ناتنی میر مهنا واگذار شد که با هلندیان مناسبات خوبی داشت (فلور، ۱۳۷۱: ۷۹-۸۱)، ادامه چنین سیاستی است. هر چند احتمالاً بخشی از ادعای منابع هلندی از جمله انعام دهی جزیره اغراق آمیز باشد. کریم خان به آن ها اجازه تجارت و نه حاکمیت داده بود. این منبع هلندی نیز حاکمیت جزیره را از آن کریم خان می شمارد (فلور، ۱۳۷۱: ۷۹-۸۱). این توجه به هلندیان و اجازه تجارت، ناشی از سیاست زیرکانه کریم خان زند بود زیرا در آن ایام ۱۷۵۷ م/ ۱۱۷۱ ق مدعی و رقیب اصلی او یعنی محمدحسن خان قاجار مناطق وسیعی را در اختیار داشت. همین هلندیان از جمله رئیس شرکت آن ها فان کیپ هاوسن امیدوار به غلبه محمدحسن خان قاجار و شکست کریم خان زند بود (فلور، ۱۳۷۱: ۸۰-۸۱). از این رو کریم خان در آن موقعیت دوگانه داخلی و مناسباتی رفتار مماشات گونه ای با هلندیان در پیش گرفت. حال اگر خان قاجار غلبه می یافت، بی شک به نفع اروپاییانی چون انگلیس و هلند بود، زیرا حداقل اینکه بعید بود محمدحسن خان قاجار بسان کریم خان زند پایتخت را در شیراز قرار دهد که چنین سایه سنگین نظامی و سیاسی خود را در خلیج فارس بگستراند. علاقه اروپاییان به قاجارها و از جمله محمدحسن قاجار و آرزوی پیروزی او را بر کریم خان در این موضوع نهفته است. این ادعا، بعدها با تشکیل حکومت قاجار و انتقال پایتخت به تهران به عنوان نقطه بسیار دوری از خلیج فارس و آب های جنوب محقق گردید و اروپاییان بخصوص انگلستان را فعال مایشاء در منطقه خلیج فارس کرد.

پس از غلبه کریم خان بر محمدحسن خان قاجار و آزادی میر مهنا و حکومت مجدد او بر بندر ریگ، هلندیان با ناخرسندی، اوضاع را با حفظ ظاهر پذیرفتند و سعی کردند با میر مهنا رابطه خوبی برقرار کنند؛ بنابراین کریم خان تا حد زیادی هلندیان را به بازی گرفت. این درواقع مؤید نظر فوق است که خان زند پس از قتل محمدحسن قاجار به مقابله جویی و ناسازگاری بیشتری با اروپاییان در خلیج فارس روی آورد. انتصاب مجدد میرمهنا به عنوان حاکم بندرریگ، موجب ناخرسندی شدید هلندیان و انگلیسیان گردید. از این رو هلندیان از پیروزی کریم خان زند بر خان قاجار و همچنین آزاد نمودن میرمهنا ناخرسند شدند (فلور، ۱۳۷۱: ۸۲). میرمهنا بعد از بازگشت به بندرریگ همچنان ناآرام باقی ماند. مقابله جویی های دریایی او برای هلندیان سخت اضطراب آور بود. اگر ناوگان های محلی سایر اعراب نبود، هلندیان در خلیج فارس حریف میر مهنا نمی شدند (فلور، ۱۳۷۱: ۸۲-۸۴). او در سال ۱۷۶۱ حمله سختی به خارک برای تصرف آن نمود (فلور، ۱۳۷۱: ۹۱-۹۵). در مجموع اقدامات میرمهنا باعث شد تا هلندیان به مردم، قبایل، بازرگانان دول خارجی و... اللقاء کنند که آن ها حافظ نظم و فعالیت های تجاری هستند و در صورت عدم حضور آن ها، میرمهنا باعث توقف همه چیز خواهد شد. میان میرمهنا و هلندیان قبل از تصرف جزیره خارک درگیری های متعددی رخ داده بود (فلور، ۱۳۷۱: ۸۳-۸۶). درگیری هلندیان با میرمهنا بر آن ها سخت گران آمد، زیرا آن ها کم و بیش به ساحل و بندر ریگ نیاز داشتند. کریم خان چندین بار درصدد دستگیری میرمهنا برآمد، اما بعضی از فرماندهان او کشته و برخی نیز شکست خوردند. لذا میرمهنا به بزرگترین مشکل وی در سواحل و حتی جنوب تبدیل شد. باین حال به نظر کریم خان چندان مصمم به براندازی میرمهنا نبود و احتمالاً او را سدی در برابر فزون خواهی اروپاییان می دانست. در یکی از حملات کریم خان علیه میرمهنا (۱۷۶۰ م/ ۱۱۷۳ ق) در بندر ریگ از هلندیان برای محاصره دریایی درخواست کمک شد که شورای عالی باتاویا هرگونه مساعدت به کریم خان را رد کرد و اعلام بی طرفی نمود (فلور، ۱۳۷۱: ۸۸؛ نیبور، ۱۳۵۴: ۱۷۵). انگلیسی ها نیز رغبتی به نبرد با میرمهنا نداشتند، هر چند برای خالی نبودن عریضه یک کشتی کوچک را ارسال کردند (نیبور، ۱۳۵۴: ۱۷۵). از طرفی به نظر می رسد که اروپاییان نیز از مقابله جویی میرمهنا با کریم خان زند خرسند بودند و آن را موجب ضعف طرفین می دانستند. هلندیان احساس کردند با توجه به قدرت روز فزون میرمهنا که حتی شیخ سعدون در بوشهر را هم تحت فشار قرار داده بود، به مصلحت است که با وی از در آشتی و مصالحه درآیند. لذا مدتی کوتاه مناسبات میرمهنا و هلندیان در زمان بوشمان حسنه یا قابل تحمل گردید (فلور، ۱۳۷۱: ۱۰۰-۱۰۴؛ پری، ۱۳۶۵: ۲۲۹). این از جمله مواردی بود که هلندیان توسط میرمهنا بازی خوردند؛ بنابراین شاید در آن ایام، یکی از آگاه ترین افراد نسبت به سیاست منطقه ای اروپاییان در خلیج فارس میر مهنا بود.

در سال ۱۷۵۹ م ۱۱۷۲ ق فان کین هاوسن عزل و یان فان درهولست منصوب گردید. این عزل و نصب کار میرمهنّا را سهل تر کرد، زیرا رئیس پیشین یعنی فان کین هاوسن از مناسبات وسیع و تجربه‌های فراوانی برخوردار بود. درحالی‌که بوشمان در سال ۱۷۶۲ جایگزین آن شد، فردی مغرور، دائم‌الخمر و بی‌سیاست بود (در مورد رفتار او نک: نیبور، ۱۳۵۴: ۱۷۲). در فاصله حمله ۱۷۶۲ تا ۱۷۵۶ هلندیان دچار سردرگمی خاصی شدند، گاهی تصمیم به تعطیلی تجارتخانه خارک گرفتند، در مواردی فعالیت‌های خود را کاهش دادند و پس از وقفه‌ای، مجدد فعالیت‌ها را افزایش دادند (فلور، ۱۳۷۱: ۹۵-۹۹).

فعالیت‌ها و حملات میرمهنّا در اطراف بوشهر و مسیر بوشهر- شیراز او را به مدعی برجسته و بسیار ثروتمندی در سواحل و دریا مبدل ساخت تا اینکه کریم‌خان زند پس از سروسامان اوضاع کرمان و سایر مناطق توجه بیشتر خود را به سمت جنوب معطوف داشت. کریم‌خان طی حکمی به صادق خان، بیگلربیگی فارس دستور حمله به بندر ریگ (۱۷۶۵ م/ ۱۱۶۹ ق) را صادر کرد. او نیز امیرگونه‌خان افشار را برای سرکوبی میرمهنّا فرستاد و مقرر گردید که شرکت هند شرقی انگلیس نیز در دریا به وی کمک رساند. میر مهنّا متوجه شد قادر به مقابله در بندر ریگ نیست، از این رو، با اعضای خانواده، سپاهیان و اموال فراوان به دریا پناه برد (نامی موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۶۲؛ پری، ۱۳۶۵: ۲۲۹؛ فرامرزی، ۱۳۴۶: ۳۵) و به جزیره خارکو رفت. از آنجاییکه که آن جزیره غیرمسکونی و فاقد آب‌شیرین بود، درصدد تصرف جزیره خارک برآمد (نامی موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۶۲؛ غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۷۲-۲۷۳؛ حسینی فسانی، ۱۳۸۲: ج ۱/ ۶۱۰). نامی موسوی اصفهانی در وصف جزیره خارک می‌نویسد: «جزیره خارک مشتمل است بر آبادی و عمارت و وجوه و عیون و میاه بسیار دارد و به سایر جزایر مشحون به جمعیت سکان و وسعت مکان و یکی از وکلای سرکار ولندیس (هلند) در آنجا متوقف با مال و منال بسیار از امتعه و اقمشه بی‌شمار، بوکالت پادشاه افرنج ولندیس متوجه معاملات بوده، از اسباب رزم و ادوات جزم آنچه لابدست در جزیره مزبور مهیا داشت» (نامی موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۶۲؛ مقایسه با غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۷۵). موسوی‌نامی اصفهانی و غفاری کاشانی دو مورخ برجسته زندیه، بسان پیشینیان عصر صفوی و افشاری، در شرح حوادث تاریخی مرتبط با مناسبات خارجی که به اروپاییان ارتباط و مناسبت دارد، برخوردی ساده‌انگارانه دارند. غفاری کاشانی درباره جزیره خارک ضمن تکرار مطالب نامی موسوی اصفهانی، با افزودن نکاتی این‌چنین می‌نویسد: «خارک که مشتمل بر عمارات رفیع و چشمه‌های خوشگوار و بیشه‌های وسیع، در آن محل مرغوب یکی از وکلای فرنگ که از جانب پادشاه ولندیس (هلند) افرنج متوجه معاملات و دادوستد و به‌نحوی که قانون آن طایفه است که در هرجا لنگر اقامت اندازند و به ضبط آن ناحیه پردازند، اسلحه و یراق بسیار در آنجا مهیا و مرتب سازند، او نیز اسباب و یراق زیاده از حد بود. مهنّا از طول توقف در جزیره خارکو که جای زشت و زبون و بی‌آب است، دل‌تنگ و مکرر در تمهید و تدبیر استخلاص جزیره از تصرف وکیل فرنگ بود» (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۷۵). غفاری کاشانی در شرح موضوع نه‌تنها هیچ مشکلی از وجود و حضور این بیگانگان پرمسئله نمی‌بیند بلکه به‌صراحت قانون آن‌ها را «هرجا لنگر اندازند، ضبط نمایند»، حضور آن‌ها به همین سهولت و عادی‌سازی پذیرفته است. او می‌نویسد: «قانون آن طایفه (هلندیان، فرنگیان) است که در هرجا لنگر اقامت اندازند و به ضبط آن ناحیه پردازند، اسلحه و یراق بسیار در آنجا مهیا و مرتب سازند» (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۷۵). جدی استعمار به همین سهولت و پذیرش آمد.

اما هلندیان که به تعبیر غفاری از میرمهنّا مشوش و متوحش بودند، دست به دامان شیخ سعدون حاکم بندر بوشهر شدند. رئیس شرکت هلند در خارک با شیخ سعدون و با کشتی‌ها طرفین به‌قصد سرکوب و شکست میرمهنّا به سمت خارکو رفتند و چیزی جز شکست نصیبشان نگردید. میرمهنّا پس از آن خارک را تصرف و فرنگیان را عرصه تیغ و وادار به تسلیم و اخراج نمود و به تسلط سیزده‌ساله هلندیان خاتمه داد. پس از آن کریم‌خان، زکیخان را با همکاری حکام بنادرعباس، کنگ، بوشهر و کنگان و ... را مأمور سرکوب میرمهنّا نمود. با این حال اختلاف خانوادگی و مخالفت و همکاری حسن‌سلطان پسرعموی میرمهنّا و طرح قتل وی باعث متواری شدن میرمهنّا گردید. در این میان کشتی حامل او ناخواسته سر از بصره درآورد و در آنجا به دستور عمر پاشا والی عثمانی عراق به قتل رسید (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۷۵-۲۷۸؛ نامی موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۶۳-۱۶۵) که قتل او، اعتراض کریم‌خان را در پی داشت. کریم‌خان نیز حکومت جزیره خارک را به حسن سلطان واگذار کرد (نامی موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۶۵). سقوط میرمهنّا پس از اخراج هلندیان از خلیج فارس به خاطر اختلاف و کودتایی خانوادگی بود که در نهایت به نفع انگلیسی‌ها شد. لذا میرمهنّا هلندیان را ناخواسته از سر راه انگلیسی‌ها برداشت و مجالی برای او نماند تا شاید همین سرنوشت را برای انگلیسی‌ها رقم زند. از این رو میرمهنّا، به‌عنوان نماد و نامزد مقابله با استعمار اروپایی در پاره‌ای از منابع مطرح شده است. او یکی از شخصیتی‌های

برجسته کتاب رستم التواریخ در برابر فرنگیان است که صحنه‌های قهرمانانه زیادی را آفرید (نک: محمد هاشم، ۱۳۵۷: ۳۸۶ به بعد). بعضی او را خداوند شجاعت و تهور شمرده‌اند (فرامرزی، ۱۳۴۶: ۳۴-۳۵)، اما از منظر اهمیت او بخصوص در قبال اروپاییان باید خاطرنشان کرد که سقوط و قتل او در چشم‌اندازی وسیعی در مقابله با اروپاییان ضایعه بزرگ و خلأ جبران‌ناپذیری بود. به‌هرحال درنهایت بر اساس نوشته محمدهاشم، میرمهنا نایب و فرمانده کریم‌خان زند در مقابله با فرنگیان به حساب آمده است (محمد هاشم، ۱۳۵۷: ۳۸۹-۳۹۰). صرف‌نظر از صحت‌وسقم آن مطالب، مهم وجه نظر مثبت محمد هاشم در آن بازه زمانی درباره میرمهنا به‌عنوان قهرمان مقابله با فرنگیان است. او به نسبت، صفحات زیادی از کتاب را به ماجرای مقابله میرمهنا به‌عنوان یک قهرمان در مقابله با اروپاییان اختصاص داده است (محمد هاشم، ۱۳۵۷: ۳۸۸-۳۹۹) که دورنمای آن خالی از واقعیت نیست زیرا حداقل یکی از بزرگ‌ترین نبردهای دریایی خلیج فارس را او در قبال هلندیان و اخراج آن‌ها رقم زد.

اولین نتیجه لشکرکشی میرمهنا به جزیره خارک، اخراج همیشگی هلندیان از خلیج فارس بود که چنان بر جزیره خارک خیمه زده بودند که نیبور به‌صراحت و اما به‌غلط، خارک را مستعمره هلند نامیده است (نیبور، ۱۳۵۴: ۱۷۱). سیاحان و منابع غربی برخلاف منابع تاریخ‌نگاری ایرانیان اطلاعات بیشتری از مناسبات و کیفیت نبردهای میرمهنا و هلندیان را به دست داده‌اند. ازجمله نیبور در آن ایام در جزیره حضورداشته است. او دو نکته را متذکر می‌گردد که خارک مستعمره هلند بوده است. این ادعا به‌هیچ‌وجه درست نیست؛ دومین نکته او، اینکه نبرد تصرف جزیره خارک توسط میرمهنا از دست هلندیان چنان سهمگین بود که حتی در اروپا هم نظیر آن را نمی‌توان دید (نیبور، ۱۳۵۴: ۱۷۰)؛ بنابراین در آن ایام ظرفیت‌هایی در منطقه در قبال اروپاییان وجود داشته است. هلندیان برخلاف انگلیسی‌ها قادر به ایجاد مناسبات وسیعی نشدند و درک درستی هم از اوضاع نداشتند. اینکه ویلسون تصرف مجدد جزیره خارک برای هلندیان را امری بیهوده و نقطه‌ای بی‌مصرف گفته است با واقعیات سازگاری ندارد و یادآور ضرب‌المثل گربه دستش به گوشت ... است. مسئله بی‌مصرفی جزیره خارک نیست بلکه پایان انقضای حضور هلندیان و ناتوانی آن‌ها بود. برخلاف هلندیان، انگلیسی‌ها مناسبات وسیعی با همه طرف‌های درگیر و مؤثر داشتند. آن‌ها با شیخ بوشهر، رئیس قبیله بنی کعب، امامان عمان، پاشایان بصره، کریم‌خان زند و... رابطه داشتند و سیاستی زیرکانه و با کش‌وقوس فراوان در پیش گرفتند و به اندکی قانع بودند و از هر فرصتی استفاده می‌کردند (درباره سیاست انگلیسی‌ها نک: ویلسون، ۱۳۱۰: ۲۱۹ به بعد؛ امین، ۱۳۶۷، سراسر کتاب).

مناسبات تردیدآمیز کریم‌خان زند در قبال انگلیسی‌ها

بر اساس بررسی‌های عبدالامیر امین، انگلیسی‌ها در همین ایام بیشتر تمرکز خود را پس از بندرعباس بر بصره گذاشتند، هرچند آن‌ها در بوشهر امتیازاتی شکننده به دست آورده بودند، اما به‌هیچ‌وجه آن‌ها را جایگزین بصره نکردند که به نسبت شرایط بهتری توسط سلیمان پاشا در آن ایجادشده بود. در همان حال تنها گزینه آن‌ها کریم‌خان زند نبود، بلکه درصدد ایجاد روابط متعدد دیگری هم بودند. لازم به یادآوری است که انگلیس تا اوایل قرن نوزدهم در منطقه خلیج فارس تنها یکی از ده‌ها رقیب و مدعی اروپایی و منطقه‌ای بودند؛ اما مهم اینکه آن‌ها پایداری خاصی از خود نشان می‌دادند و سیاست شناوری را اعمال می‌نمودند و در میان رقبا بازی، تردد و در مواقع لازم شبه افکنی می‌کردند. آن‌ها با تسلط بیشتر بر شبه‌قاره هند و حضور جدی دولت بریتانیا بجای شرکت هند شرقی از نیمه‌های دوم قرن هجدهم کم‌وبیش در منطقه خلیج فارس به نسبت سایر کشورهای اروپایی که دیگر عملاً حضوری نداشتند، به فعالیت‌های سیاسی و نظامی بیشتری دست زدند. به‌مرور با تقویت بیشتر دولت بریتانیا و ثروت‌اندوزی، پیشرفت‌های نظامی، صنعتی و تغییر معادلات بین‌المللی سعی کردند که خلیج فارس را به‌هیچ‌وجه از دست ندهند. ازاین‌رو بعدها یکی گزینه‌های آن‌ها ایجاد مناسبات با قاجار به خاطر مسئله روس (در شمال) و خلیج فارس در جنوب بود. در این میان روس‌ها ناخودآگاه با ایجاد تنش با ایران، به افزایش تثبیت موقعیت انگلیسی‌ها در خلیج فارس یاری رساندند.

در حقیقت سیاست انگلستان بسیار شناور بود. آن‌ها بر اساس موقعیت و اقتضاء عمل می‌کردند، اینکه عبدالامیر امین، سیاست انگلیس در خلیج فارس را بیشتر در تقابل و منوط به رقابت با فرانسه دیده است (امین، ۱۳۶۷: ۴۴)، چندان درست نیست، زیرا فرانسه هیچ‌گاه در خلیج فارس قدرت مطرحی نبوده است. فرانسوی‌ها در اوایل قرن هجدهم در ایران از اهمیت و جایگاهی برخوردار نبودند و حتی در بصره نیز موقعیت خوبی نداشتند و به خاطر ناتوانی در قبال انگلیسی‌ها آنجا را ترک کردند (کوناد، ۱۴۰۱: ۹۵). انگلیسی‌ها

بیشتر هلندیان را رقیب تجاری خود در خلیج فارس و بصره می‌شمردند و آن‌ها را زیانکارترین رقیب می‌دانستند (کوناد، ۱۴۰۱: ۸۱ به بعد). در نهایت با خروج هلند و ناتوانی فرانسه، انگلیس یکه‌تاز صحنه خلیج فارس شد.

بالین‌حال همین رفتارها و مناسبات متعدد انگلیس با طرف‌های رقیب در خلیج فارس و تغییر و تردد محل نمایندگی‌های آن‌ها در میان بندرها و توجه بیش‌ازحد به بصره و اخباری که از رفتار و سلطه استعمارگرانه آن‌ها در هند به دربار کریم‌خان زند می‌رسید و همچنین عدم همکاری آن‌ها با کریم‌خان زند در ماجرای میرمهنا، خان زند را نسبت به آن‌ها بدگمان و مظنون ساخت. انگلیسی‌ها در طی سال ۱۷۶۴-۱۷۶۷، سود خوبی از بوشهر با حجم صادرات و وارداتی که در آن داشتند به دست آوردند (پری، ۱۳۶۵: ۲۶۷). در این میان کریم‌خان زند با توجه به تنش حاصل از حضور قبیله بنی‌کعب، به انگلیسی‌ها و عثمانی‌ها هشدار داد که باید از قلمرو او در خاک خوزستان دست‌بردارند (پری، ۱۳۶۵: ۲۶۷). به نظر می‌رسد که انگلیسی‌ها جهت ارتباط بیشتر با قبایل عرب به بصره علاقه داشتند. بی‌شک پاشایان بغداد و بصره تنش کمتری بخصوص با قبایل عرب داشتند و به همان نسبت مناسبات حسنه‌ای میان آن‌ها برقرار بود. حال مناسبات حسنه انگلیسی‌ها با پاشای بصره می‌توانست مناسبات آن‌ها را با اعراب و قبایل و مشایخ آن‌ها تحت شعاع یا تأثیر مثبت گذارد. لذا، انگلیسی‌ها به پاشای بصره در قبال قبیله بنی‌کعب یاری رساندند. حال عکس آن، انگلیسی‌ها هیچ‌گاه کریم‌خان زند را علیه قبایل عرب از بنی‌هوله تا بنی‌معین یاری خاصی نرساندند. البته این بدان معنا نیست که اغلب قبایل عرب با انگلیسی‌ها مناسبات حسنه‌ای داشتند یا مشتاق ایجاد ارتباط با آن‌ها بودند، آن‌ها نیز درصدد تأمین منافع خود بودند. ازجمله برخی رؤسای قبایل عرب مانند شیخ سلمان رئیس قبیله بنی‌کعب با حضور انگلیسی‌ها مخالف بود و ماجرا به نبردی کامل کشیده شد که علی‌رغم مساعدت از بمبئی، انگلیسی‌ها متحمل شکست و عقب‌نشینی شدند. در همان حال شیخ سلمان هدایا گران‌بهای برای کریم‌خان به نشانه تابعیت ارسال داشت (پری، ۱۳۶۵: ۲۳۹-۲۴۰)؛ بنابراین سیاست انگلیس در حوزه داخلی خلیج فارس تأکید بر مناسبات با پاشای بصره، همکاری و مماشات با اعراب و ایجاد مناسبات حسنه با آن‌ها و همچنین دوری از هرگونه تقابل جویی علنی با آن‌ها بود، زیرا تجربه میرمهنا و قبیله بنی‌کعب آن‌ها را بیشتر متوجه احتیاط و مماشات کرد.

حال در این مقطع، مناسبات انگلیسی‌ها با حکومت زندیه پرفرازونشیب بود. انگلیسی‌ها تا زمانی با حکومت زندیه و حتی قبل از آن، مناسبات حسنه داشتند که درخواستی از آن‌ها علیه اعراب، قبایل عرب و مشایخ نشود. هرگاه با چنین تقاضاهایی مواجه می‌گردیدند، اول پاسخ منفی می‌دادند و در مرحله دوم کمترین کمک را می‌رساندند؛ زیرا آن‌ها تردد و بخش زیادی از فعالیت و سودشان از میان اعراب می‌گذشت که از نیروی دریایی و ناوگان قابل‌توجهی برخوردار بودند و از طرفی مهم اینکه نمی‌خواستند حکومت‌های ایران چندان قدرتی در خلیج فارس داشته باشند. حال در این میان مناسبات حکومت‌های ایران بخصوص از صفویه به بعد با اعراب چالشی و ناسازگارانه بود. مشکل دیگر این بود که حکومت‌های ایران درصدد ایجاد رابطه حسنه با اعراب نبودند، یا حداقل درصدد جذب آن‌ها برنیامدند و این فرصت خاصی به انگلیسی‌ها می‌داد.

با تشکیل حکومت صفویه ناسازگاری میان اکثریت اعراب سنی مذهب با آن‌ها بیشتر شد، اما صفویه چندان در جنوب حضور نداشت و تنش‌ها چندان زیادی هم ایجاد نشد. در دوره افشار، علی‌رغم سیاست اتحادگرایانه مذهبی نادر، تلاش خاصی برای جذب اعراب صورت نگرفت بلکه بیشتر رفتار و عملکرد تقی‌خان شیرازی حاکم منصوب نادر در جنوب موجبات تنش و کنش با اعراب، گردید. حال، کریم‌خان زند نیز نتوانست سیاست جلب و جذب قبایل اعراب را در پیش گیرد. درگیری نخستین وی با شیخ سلمان رئیس قبیله بنی‌کعب اشتباه و مخرب بود. در قبال بنی‌معین نیز کاری از پیش نبرد. نتیجه اینکه مشکل آن بود که حکومت‌های ایران از ایجاد مناسبات حسنه با اعراب ناکام ماندند و این بزرگ‌ترین فرصت برای اروپاییان ازجمله انگلیسی‌ها بود که از این تفرقه و مناسبات غیر حسنه بهره‌برداری نمایند. این حکومت‌ها قادر به اعمال سیاست جذب و ایجاد مناسبات حسنه و مشارکتی با اعراب نداشتند و همین آن‌ها را به موضع تقابل جویی می‌کشاند. نمونه بیشتر موفق مناسبات با اعراب را در تسلط و حکومت افغان‌ها در جنوب در دست است. شاید یکی از مناطقی که افغان‌ها با کمترین مسئله مواجه شدند جنوب و سواحل بود، اغلب اعراب با آن‌ها همکاری کردند. یکی از گزارش‌های هلندی‌ها تعجب از این دارد که چگونه افغان‌ها جنوب را بدون تنش وادار به همکاری کردند. حال چنانچه این موارد کنار هم گذاشته شود، مشخص خواهد شد که علت عدم پاسخ درخواست همکاری انگلیسی‌ها و حتی هلندی‌ها در قبال اعراب در دوره‌های صفویه، افشار و زند در چیست؟

کریم خان نسبت به انگلیسی ها با توجه به حضور و دخالت فعال در بصره نگران و از عدم اجرای قرارداد بخصوص در تحویل پارچه برای سپاه زند برآشفته بود. گفته اند کریم خان با عصبانیت سؤال کرد که فایده اقامت این انگلیسی ها در ایران چیست؟ سپس دستور داد که نماینده آن ها از شیراز اخراج گردد که انگلیسی ها به تکاپو افتادند با هدیه ای ارزشمند وی را از این کار منصرف سازند (پری، ۱۳۶۵: ۲۶۷). به جز، آصف، دیگران به آن اشاره ای ندارند. هرچند جان پری این مطلب را به گلشن مراد نیز ارجاع داده، اما در آن کتاب چنین مطلبی نیامده یا من نیافتم. درحالی که سیاحان اروپایی به صراحت به این موضوع اشاره و از جمله طاهری به نقل از کورنلیوس، اسقف کاتولیک اصفهان، می نویسد: «- کریم خان زند- از انگلیسیان شاید به سبب آنکه نتوانسته بودند شرمیرمها را دفع کنند، بدش آمد، کریم خان نه فقط به نماینده انگلیس بار نداد بلکه حاضر نشد، عرض حال کتبی وی را بپذیرد» (طاهری، ۱۳۵۴، ج ۲۶۹/۱). به نظر ناخرسندی کریم خان ربطی به میرمها نداشت، او از اساس ذهنیت خاص و تردیدآمیزی نسبت به انگلیسی ها داشت و از آن ها دوری می جست و هیچ گاه مناسباتی دوستانه با آن ها برقرار نداشت. این ناخرسندی و تردید به سه عامل بازمی گشت: اول ذهنیت منفی کریم خان زند نسبت به انگلیسی ها به خاطر اطلاعاتی که از نحوه تسلط آن ها بر هند دریافت کرده بود؛ دوم مسئله خروج پول، سکه و طلا توسط انگلیسی ها بود؛ و سوم درخواست مکرر کریم خان از ناوگان انگلیسی ها در خلیج فارس و بی رغبتی انگلیسی ها نسبت به آن. کریم خان نسبت به حضور و رفتار انگلیسی ها مشکوک بود. محمد هاشم با تفصیل بیشتری که گاهی خالی از اغراق نیست، از عدم پذیرش سفیر انگلیس یاد کرده است (محمد هاشم، ۱۳۵۷: ۳۸۲-۳۸۳)؛ اما برخی معتقدند پس از یک ماه، سفیر انگلیس بنام اسکپ توانست قراردادی را با کریم خان زند با این مضمون: «واگذاری جزیره خارک در قبال کمک دریایی برای محاصره میرمها را دریافت و حدود نیم میلیون روپیه کمک به نیروی دریایی کریم خان و مبادله پایپای پارچه های موردنظر با پشم کاشان و ابریشم گیلان» منعقد نماید (ورهام، ۱۳۶۸: ۲۰۲-۲۰۳؛ پری، ۱۳۶۵: ۳۶۷)؛ اما هنری موره رئیس نمایندگی انگلیس در بصره زیر بار نرفت و با کارشکنی آن را به بوته فراموشی انداخت (پری، ۱۳۶۵: ۳۶۷-۳۶۸). این نشان از آن داشت که انگلیسی ها حاضر به تعهد عملی در قبال حکومت زندیه نبودند و بیشتر تمایل به قرارداد یک جانبه، سود فراوان و بدون واگذاری هرگونه امتیازی داشتند. از آن پس مناسبات کریم خان زند و انگلیسی ها رو به وخامت بیشتری گذاشت، آن ها در حمله زکی خان به خارک برای مقابله با میرمها، به سال ۱۱۸۳ ق/ ۱۷۶۹ م، کمکی نکردند (پری، ۱۳۶۵: ۳۶۸-۳۶۹). به ظاهر انگلیسی ها در موقعیت چندان مناسبی قرار نداشتند. از طرفی هزینه نبرد با بنی کعب را متحمل شدند و در دربار کریم خان نیز جز سوءظن و بدگمانی بار نیاوردند؛ اما مرگ شیخ سلمان و میرمها اوضاع را برای انگلیسی ها امیدوارکننده کرد. در سال ۱۷۷۹ شیخ نصر به اطلاع شرکت رساند که کریم خان اظهار تمایل کرده است که شرکت شعبات خود را در قلمرو او افتتاح نماید، اما موره پاسخی سرد و یا شرط مکاتبه شخص کریم خان و غرامت اموال را مطرح ساخت (پری، ۱۳۶۵: ۳۷۰). موره استدلال می کرد که کریم خان مانع از خروج سکه از کشور است و همچنین ارسال سفیر هزینه های زیادی دارد؛ اما شیخ نصر و حسن خان بندر ریگی به مکاتبه با انگلیسی ها برای متقاعد کردن آن ها به بازگشت ادامه دادند، اما کریم خان همچنان از نامه نگاری خودداری ورزید (پری، ۱۳۶۵: ۳۷۱). ناخرسندی و بهانه انگلیسی ها بیشتر به خاطر دستورالعمل کریم خان مبنی بر عدم خروج سکه و طلا و کنترل آن ها بود. اینکه کریم خان دست به نامه نگاری نزد، می خواست تعهدی به انگلیسی ها ندهد که در صورت لزوم به سهولت عذر آن ها را بخواهد. هرچند کریم خان تلاش کرد برای دوری از آن ها، هلندی ها و بیشتر فرانسویان را وارد عرصه تجارت و مناسبات گرداند. اما از بخت روزگار همین انگلیسی ها باقی ماندند.

در سال ۱۷۷۳ م/ ۱۱۸۷ ق طاعون در بصره باعث خروج شرکت و انگلیسی ها از آن شهر شد. در حین بازگشت، در حوالی بندر ریگ کشتی تایگر یکی از دو کشتی مشهور آن ها توسط نیروهای کریم خان ضبط و ب غنیمت رفت. دو نفر از کارکنان کشتی را به شیراز به عنوان گروگان یا اسیر برده شدند (پری، ۱۳۶۵: ۳۷۱)؛ اما در سال فتح بصره ۱۱۸۹ ق/ ۱۷۷۵ م، رابرت گاردن موفق به کسب اجازه از کریم خان برای افتتاح نمایندگی در بوشهر شد. همچنین در ضمن فتح بصره، صادق خان از هرگونه تعرض به انگلیسی ها و شرکت آن ها خودداری کرد و حتی به روایتی صادق خان گفته بود خانه انگلیسی ها در بصره حتی از طلا باشد، مصون خواهد بود (مالکوم، ۱۳۸۰: ج ۲/ ۲۷۵؛ ورهام، ۱۳۶۸: ۲۰۷)؛ البته این نظر مالکوم که به وسیله محققان دیگر نیز تکرار شده است، به نظر درست نیست و با واقعیات مطابقت ندارد، زیرا عکس آن، یکی از دلایل حمله زندیه به بصره برای مقابله با انگلیسی ها بود. عده ای از محققان حمله کریم خان زند به بصره را بیشتر به خاطر مقابله با انگلیسی به خاطر انتقال تجارتخانه از بوشهر به بصره و

رونق شهر مذکور می‌شمارند که باعث اختلال در تجارت خارجی ایران گردید. این موضوع باعث تحریک و حسادت کریم‌خان زند شد که برای زهرچشم گرفتن از انگلیسیان به این حمله دست زد (فرامرزی، ۱۳۴۶: ۴۰). البته حمله به بصره دلایل متعددی داشت که احتمالاً مورد مذکور دلیل اصلی آن بوده است زیرا وقتی صادق خان به بصره حمله کرد، کشتی‌های انگلیس در قبال حمله صادق خان از پاشای بصره دفاع کردند (مالکوم، ۱۳۸۰: ج ۲/۲۸۵؛ رجبی، ۱۳۵۱: ۱۱۴).

در نهایت در خصوص مناسبات و نگرش کریم‌خان به مناسبات با انگلیسی‌ها باید خاطر نشان ساخت:

۱- رفتار انگلیسی‌ها وعدم پاسخ به درخواست‌های بخصوص نظامی- دریایی کریم‌خان در سوءظن او نسبت به انگلیسی‌ها نقش خاصی ایفا کرد که حتی باوجود قرارداد از هرگونه کمک تملل می‌ورزیدند یا به اندکی ناکافی بسنده می‌کردند.

۲- کریم‌خان مملکت خود را فقیر می‌شمرد که نباید طلا و سکه از آن خارج گردد، موضوعی که باب میل انگلیسی‌ها نبود و در اجرای آن خودداری ورزیدند.

۳- کریم‌خان با حیدر علی خان حاکم دکن ارتباط تنگاتنگی داشت و سفرایی ردوبدل می‌کردند (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۹۱؛ پری، ۱۳۶۵: ۳۷۴) و احتمالاً از عملکرد استعمارگرانه انگلیسی‌ها اطلاعاتی ناخرسند کننده داشت.

کریم‌خان قطعاً از سفرای حاکم دکن، بازرگانان و شخصیت‌های هندی، سایر سیاحان و ... از رفتار انگلیسی‌ها و آنچه از آن‌ها به هندوستان رسیده بود، مطلع گردید که چگونه عملکرد آن‌ها، منجر به استیلاء و استعمار شبه‌قاره شد؛ بنابراین او تلاش ورزید تا عرصه‌ی چندانی بر انگلیسیان در دربار و قلمروش نگشاید. با همین نگاه تردیدآمیز به بهانه اندکی دست به اخراج آن‌ها و الغای قراردادهای می‌زد. شاید همین نگرش‌ها و عملکردهای کریم‌خان در قبال انگلیسی‌ها موجب شد تا جان پری تصریح کند که کریم‌خان، از فهم مقاصد امپریالیستی شرکت هند شرقی انگلیس بی‌گانه نبود (پری، ۱۳۶۵: ۳۷۴). با دقت می‌توان دریافت که کریم‌خان تعمداً سعی داشت تا همیشه انگلیسی‌ها را در محاصره دوراهی بیم و امید قرار دهد. این بدان علت بود که اوضاع را برای انگلیسی‌ها همیشه ناامن نگه دارد و همچنین مانع از شبکه‌سازی و ریشه دوانی آن‌ها گردد. محمدهاشم برخلاف دو کتاب نامی موسوی اصفهانی و غفاری که به‌ندرت به اروپاییان و از جمله انگلیسی‌ها اشاره می‌کنند، مطالب مفصلی هرچند گاهی اغراق‌آمیز و با رنگ لعاب داستانی از انگلیسی‌ها و فرنگیان و موضع‌گیری کریم‌خان در قبال آن‌ها دارد (نک: محمدهاشم، ۱۳۵۷: ۳۸۲ به بعد، ۳۸۵-۳۸۶) که صرف نظر از صحت و سقم آن، بازتاب فضای عصر است. نتیجه اینکه کریم‌خان، دربار و حاکمیت وی با دیده تردید بسیار به انگلستان می‌نگریستند و ریشه اصلی آن نیز از نحوه رفتار و عملکرد استعمارگرانه انگلیس در هندوستان ناشی می‌شد. از این رو، آشنایی با استعمار و سوء عملکرد آن‌ها در دوره زندیه صورت گرفت، درحالی که این رویه تردیدآمیز و ناخرسند گونه زندیه نسبت به انگلیس با انتقال حکومت به قاجارها تا حد زیادی به بوته فراموشی سپرده شد. از طرفی حمله روسیه ذهن‌ها را متوجه روس گرداند. انگلیس‌ها ضمن تمایل به ادامه تنش روسیه و ایران، از موقعیت جدید و نوظهور نهایت بهره را بردند و مرحله به مرحله نیت استعمارگرانه خود را بیشتر بروز دادند به گونه‌ای که شریک روس‌ها (شریک دزد) و رفیق (قافله) ایران شدند و ...

امین نیز به سقوط حکومت زندیه در اوج‌گیری قدرت انگلیسی‌ها در خلیج فارس اشاره گویایی دارد. او می‌نویسد با سقوط قدرت زندیه و بی‌توجهی قاجارها به خلیج فارس، انگلیسی‌ها فرصت مناسبی را برای جایابی خلأ ناشی از فروپاشی زندیه در منطقه خلیج فارس و سواحل آن به دست آوردند در این شرایط انگلستان به‌مرور به قدرت برتر منطقه تبدیل گردید (امین، ۱۳۶۷: ۱۷۷-۱۷۸).

نتیجه‌گیری

حکومت‌های ایران اغلب حاکمیت برآمده از خشکی بودند، درحالی که عصر جدید و استعمار از دریا برآمده بود. در میان حاکمان، کریم‌خان زند با انتخاب شیراز به‌عنوان پایتخت توجه خاصی به خلیج فارس نمود که با سقوط زندیه و ظهور قاجار و پایتخت‌گزینی تهران که فاصله بسیاری با دریا داشت، حکومت در ایران مجدد به درون سرزمینی (خشکی) پناه برد و دریا و آب‌ها را به دست حوادث سپرد. اما رویکرد مناسباتی کریم‌خان بیشتر تحت تأثیر حوادث و رخداد‌های چندجانبه و پیچیده بخصوص با اروپاییان در خلیج فارس قرار داشت. انتخاب شیراز به‌عنوان پایتخت نشان داد که به احتمال قوی کریم‌خان زند متوجه این نکته شده بود که عصر جدید، مدخل و خروجی جز دریا ندارد. لذا با توجه به تراکم مدعیان و تعدد رخداد‌ها در جنوب و خلیج فارس، وی سعی داشت

در آنجا به نسبت حضور فعال تری داشته باشد. از این رو، کریم خان بسته به طرف‌های متعدد حاضر و درگیر در خلیج فارس اعم از حاکمان محلی، شیوخ عرب، روسای قبایل و شهرها و همچنین حضور قوی و مؤثر اروپاییان در قالب شرکت‌های تجاری و ناوگان‌ها دریایی، سیاست‌بازی مخصوص خود را آغازید که ضمن حفظ قدرت و تسلط خود، از نزدیکی به انگلیسی‌ها اجتناب ورزید. رویکرد مناسباتی او تا حدی جذب و جلب فرانسویان و هلندیان به عنوان رقیب انگلیسی‌ها بود. باین حال، کریم خان زند در قاعده مناسبات بیشتر دنبال نفع و مصالح خود بود. مهم‌تر اینکه کریم خان به درستی متوجه پدیده‌ای بنام استعمار شده بود که با توجه به آن، گونه‌ای سیاست حزم و احتیاط را بخصوص در قبال انگلیس در پیش گرفت.

منابع

- آوری، پیترو. (۱۳۸۷). تاریخ ایران کمبریج (دوره افشار، زند و قاجار)، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران، جامی.
- امین، عبدالامیر. (۱۳۶۷). منافع انگلیسی‌ها در خلیج فارس، ترجمه علی میر سعید قاضی، تهران، آژنگ.
- پری، جان. (۱۳۶۵). کریم خان زند، ترجمه علی محمد ساکی، تهران، انتشارات فراز.
- حسینی فسایی، میرزا حسن. (۱۳۷۸). فار سنامه ناصری، تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران، امیرکبیر.
- رائین، اسماعیل. (۱۳۵۰). دریا نوردی ایرانیان، تهران، نشر سکه.
- رجایی، غلامعلی. (۱۳۸۶). مناسبات تجاری ایران و فرانسه در دوران زندیه، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۳۱، ۴۳-۶۸.
- <https://ensani.ir/file/download/article/20101119130847-359.pdf>
- رجبی، پرویز. (۱۳۸۹). کریم خان زند و زمان او، تهران، کتاب آمه.
- سالاری شادی، علی. (۱۴۰۲). تأسیس نیروی دریایی نادرشاه افشار در خلیج فارس و رویکردهای آن. نشریه مطالعات تاریخ انتظامی، ۱۰ (۳۹)، ۱۱۵-۱۴۲.
- <https://civilica.com/doc/1963224/>
- شاردن، ژان. (۱۳۳۶). سیاحت نامه، ترجمه محمد عباسی، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- شورمیش، محمد. (۱۳۸۹). تحلیلی بر روند قدرت‌گیری انگلیس در خلیج فارس از اواسط صفویه تا پایان نیمه اول قاجاریه، تاریخ در آینه پژوهش، ۷ (۴)، ۱۰۴-۸۷.
- <https://www.ensani.ir/file/download/article/20130115083712-9712-8.pdf>
- غفاری، ابو الحسن. (۱۳۶۹). گلشن مراد، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران، زرین.
- فرامرزی، احمد. (۱۳۴۶). کریم خان زند و خلیج فارس، بکوشش حسن فرامرزی، تهران، چاپخانه داور پناه.
- فرانکلین، ویلیام. (۱۳۵۸). مشاهدات سفر از بنگال به ایران، ترجمه محسن جاویدان، تهران، بنیاد فرهنگ وهنر.
- فلور، ویلم. (۱۳۷۱). هلندیها در جزیره خارک در عصر کریم خان زند، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، توس.
- کوناد، کارل. (۱۴۰۱). نادرشاه باغی ایرانی: گزارش شرکت هند شرقی هلند درباره نخستین سال‌های فرمانروایی نادرشاه افشار؛ ترجمه: ویلم فلور، داریوش مجلسی، تهران، موقوفات دکتر افشار.
- گادرز، براین. (۱۳۸۳). کمپانی هند شرقی (انگلیس)، ترجمه کامل حلمی و منوچهر هدایتی خوشکلام، تهران، پژوهه.
- مالکوم، سرجان. (۱۳۸۰). تاریخ کامل ایران، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، بکوشش علی اصغر عبدالهی، تهران، افسون.
- محمد هاشم، آصف. (۱۳۵۷). رستم التواریخ، تصحیح محمد مشیری، تهران، امیرکبیر.
- نامی موسوی اصفهانی، میرزا محمد صادق. (۱۳۶۳). تاریخ گیتی گشا در تاریخ زندیه، با مقدمه سعید نفیسی، تهران، انتشارات اقبال.
- نوایی، عبدالحسین. (۱۳۶۸). نادر شاه و بازماندگانش (نامه‌های سلطنتی و اسناد سیاسی و اداری)، تهران، بی‌نا.
- محمود، محمود. (۱۳۵۳). تاریخ روابط ایران و انگلیس در قرن نوزدهم، تهران، انتشارات اقبال.
- نوایی، عبدالحسین. (۱۳۴۸). کریم خان زند، تهران، ابن سینا.
- نیبور، کارستن. (۱۳۵۴). سفرنامه، ترجمه پرویز رجبی، بی‌جا، انتشارات توکا.
- ورهرام، غلامرضا. (۱۳۶۸). تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زندیه، تهران، مؤسسه انتشارات معین.
- ویلسون، آرنولد. (۱۳۱۰). خلیج فارس، ترجمه محمد سعیدی، طهران، مطبعه فرهومند.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.